

A középkor végén Európában a mindennapi életet az erőszak, a rablás és útonállás, a háborúk, az ínség, a nyomor és a járványok jellemezték. A társadalom többségét kitevő szegényeknek mindennapi kemény harcot kellett vívniuk a megélhetésért, a természettel és a társadalmi környezettel. „A nép számára a korabeli történelem lényegében rossz kormányzást, uzsorát, a gazdagok fennhéjázását és erőszakoskodásait, háborút és útonállást, ínséget, nyomort és járványokat jelentett. Szinte állandóvá vált a háborúskodás, a veszedelmes csöcselék állandó nyugtalanságot okozott, nem bíztak az igazságszolgáltatásban. Vegyük hozzá a közelgő világvéget, a pokoltól, a boszorkányoktól és ördögöktől való szorongást, s megértjük az egyetemes bizonytalanság érzését, mely feketére festette az élet alapszínét.”¹ A békés életkörülmények is kemények és egyszerűek voltak, a bűnre válaszul adandó „rossz”, melyet a büntetésnek kellett kifejeznie, ehhez képest nem lehetett „humánus”. A büntetés lényegi eleme, hogy a bűnt elkövetőt hátrányos helyzetbe hozza, rosszabb és kellemetlenebb körülmények közé jutassa, mint ahol addig volt. A büntetési rendszer keménysége valamennyi európai országban a hétköznapi élet gyötrő kiméetlenségéhez, a testi szenvedéssel járó nyomorúsághoz igazodott.

A poena ordinaria, a rendes főbüntetés a középkorban a halálbüntetés volt, melyet csupán kiegészítettek a nyilvános végrehajtás keretében szervezett testi büntetések, a csonkítások, megbélyegzések, verések. A vagyonbüntetés évszázadokon át csak a vagyonosok büntetése lehetett és volt, a nincsteleneket nem érinthette. A becsületbüntetések csak a korabeli zárt közösségekben (falvakban, városokban) élőköt illették, a kitaszítottak, az országutakon vándorlók, a „becstelenek” tömegeit nem lehetett megszégyenítéssel büntetni.

A szabadsággal büntetés is csak erős korlátok között érvényesülhetett. Az elkelőket nemesi előjogaik óvták a tömlöctől (legfeljebb a felségsértés, hűtlenség elkövetőiként juthattak a hírhedt politikai börtönök egyikébe, a Towerba, a Bastilleba vagy Kufstein, esetleg Munkács várába). A jobbágyokat a földesúri törvényszékek nem szívesen vonták el bezárással a robottól és egyéb járadékok teljesítésétől, inkább más megoldásokat (főleg testi büntetéseket) kerestek. Így a carcer elsősorban az ítéletre váró rablók, útonállók, latrok és egyéb törvényt kívüli gonosztevők otthonává lett.

Mindezek közös eredőjeként a börtönbüntetés, bár tagadhatatlanul jelen volt a büntetőgyakorlatban, évszázadokig csak különleges szankció-nemként bukkant fel a büntetőpraxisban. (Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy a tömlöc mintegy előképe lett a XVI-XVII. századtól kibontakozó és diadalra jutó szabadságvesztés-büntetésnek.

Fennmaradása és elfogadása érdekében a tömlöc hasonlítani volt kénytelen a büntetés-végrehajtás barbár gyakorlatához, a verpadok elborzasztó látványához. A kezüket, fülüket, orrukat, ajkukat vesztett, netán félholtra vert elítéltek szenvedéseihöz igazodva maga a börtön is sanyargatóvá lett. A középkorban Európa tömlöcei a kontinens minden táján hasonlóak voltak. A börtönök földalatti vermek vagy vártornyok cellái, erődítmények kazamatái voltak, ahol férőhelyre tekintet nélkül zsúfolták össze a befogott, ítéletre váró vagy már megsezentenciá-

zott rabokat; nőket, férfiakat, gyermekeket vegyesen, alkalmanként még a megtévelyodottakkal is összezárva őket. A bilincsbe vert, vagy falhoz láncolt foglyok néha évekig nem láthattak napfényt. A carcer sötét volt és levegőtlen; mocskos és bűzös. Deklarált célja a biztonságos őrzés mellett a bezártak fizikai gyötrése is. S miután a legsúlyosabb bűnökkel vádolt vagy azokért elítélt gonosztevők a kor filozófiája szerint a törvényen kívülre kerültek, s továbbá ezek a közösségből kitaszítottak lakták a tömlöcöket, becstelenségük megfertőzött mindenkit, akit közójük vetettek. A tömlöc becstelenséget hordozott, a belőle kikerültek már soha nem állhattak a társadalomban erényes emberei közé, soha többé nem tekintették őket igaznak és erkölcsösnek.

A tömlöc születése

Különösebb börtöntörténeti fejtegetések nélkül is belátható, hogy a legősibb korokban is létezett a szabadságfosztás, akár az igazságszolgáltatásban, akár annak rokonjelenségeiben. Bizonyosra vehető, hogy az ősi közösség nem engedte a tabukat, szellemeket, istenségeket megsértő tagjainak a törzs, a nemzetség szállásterületéről való akadálytalan távozást, hogy kivonják magukat a büntetés, a felelősségre vonás alól. Még kevésbé a foglyul ejtett idegennek, akin bosszúrituálét kívántak végrehajtani. A processzus sikere érdekében az érintettet meg kellett akadályozni távozásában: vagyis meg kellett gátolni mozgásában, megkötözve tartani, esetleg fához, cölöphöz, sziklához kötni, leláncolni. Az oszlophoz kötözés későbbi utóda a pellengér, s egyes szerzők feltételezik, hogy a tönkhöz láncolás, a kaloda ugyancsak e szokásból fejlődött ki. A megkötözésből ered a bilincselés is. Az ókorban a megbilincselés, mint biztonsági intézkedés már általánosan elterjedt volt, sőt jellegzetességeiben már ekkor körvonalazódik egyfajta gyötrésre, kínzásra irányuló törekvés is. Ezeknek a biztonsági intézkedéseknek még nincsen saját arculata: rövid ideig tartó, mozgást gátló funkciójuk nem teremtett szimbolikus tartalmat sem. A korszak vége felé azonban már kibontakozott a bilincsek és láncok allegorikus kapcsolata a rabsággal. A rabszolgatartás történetében természetes jelenséggé vált a bilincshasználat.²

Mivel a fogvatartás egyetlen követelménye ekkor még a biztonságos őrzés, az ezzel megbízottak folyamatosan keresték a mind célravezetőbb megoldásokat. Míg az építészet nem nyújtott megfelelő kereteket, a foglyok őrzésére szolgáló külön építmény emelésének gondolata föl sem merült. A bibliai József történetéből ismert megoldás nem volt egyedülálló. A kiszáradt kutakat, ciszternákat gyakran használták ilyen célokra az ókori népek: kézenfekvő, egyszerű és praktikus megoldás volt arra, hogy a szökés különösebb veszélye nélkül őrizzenek benne valakit.³ A börtönkút modellje a XIX. századig fennmaradt. A kútból bontakozott ki lassan a tömlöcök veremszerűsége. Jeremiás tömlöce egy földalatti üreg volt. A gödrök, lyukak, barlangok, vermek, természetes módon alakultak börtönökké. Philopoimén börtöne olyan föld alatti helyiség volt, amelynek egyetlen nyílását egy nagy kő zárta el, és így „nem kapott sem levegőt, sem világosságot”.⁵ A kutak, vermek „szellemének” hatását évszázadokig érezni lehet a tömlöcök föld alá telepítésénél, mert ez az elhelyezés az újkorig szinte kötelező előírás volt. A középkorban Európa-szerte (sőt Magyarországon még a reformkorban is) „tömlöclyuknak” vagy egyszerűen csak „lyuknak” nevezték a tömlöcöket.⁶ Kezdetben pusztán biztonsági okokból, utóbb már a sanyargatás

eszközeként. Sötétség, de legalább homály, hideg, nedvesség és persze biztonság, ez a kutak és vermek sajátja, s ez lett a tömlöcöké is.

Az állatfogás- és őrzés asszociációjából intézményesült a vermek és barlangok igénybevétele mellett a ketrec, melyet többfelé alkalmaztak fogva tartásra. (A Zwinger börtön jelentését jóval megelőzte „állati ketrec” értelme, akárcsak a franciában a basteille-ét). Ez már egy határozott lépés volt a börtönépítés irányában. A rabok őrzésére szolgáló ketrec már kifejezetten fogva tartási funkcióval létrejött, emberi kéz által emelt építmény volt. A ketrec, majd később az épített börtönök korában a rács a fogság szimbólumává érett. A ketrec és a rács évszázadokon átívelő metaforája a rabságnak a szégyenketrecektől a kivégzőkalitkákig.

Az őrzési feladatokat hosszú ideig a közösség szabad tagjai, harcosok később katonák, örök, törvénytörők látták el. A hivatásos fogolytartó — ki már egyben az üzemmé váló börtön megjelenését szimbolizálta — csak évszázadokkal később jelent meg. E korai időszak jellemzőinek sajátja még, hogy nem valamiféle egységesen ható büntetőjogi (büntetési) megfontolás, központi ideológia, mesterséges elmélet alakította azokat, hanem a kezdetek kényszerű gyakorlata, az őrzés közben felhalmozódott tapasztalatok.

A börtönnek ez a természeti modellje elsősorban, mint őrzési technika épült be a büntetőpraxis történetébe. Központi eleme a biztonságos őrzés volt, s bár használták szabadságfosztó büntetések végrehajtására is, annak elenyésző súlya azonban nem gyakorolt érzékelhető hatást sem szerkezetére, sem arculatára.

A korai szabadságbüntetések fajai

A büntetőjogi büntetés felbukkanásával a börtön funkciója tovább szélesedett. A magánjogias jelleget mindinkább háttérbe szorító állami büntetőigény már áthelyezte a hangsúlyokat a büntetési célokban a közjogi szankciókra. Immáron nem a bosszú dominált, így elhalványult a sértett vérbosszú-kötelezettsége, a magánvégrehajtás, az elégtételadási kötelezettség, s ezzel egy időben fölerősödött a nyilvános büntetések szerepe, melyek között — igaz, nem domináló — helyet kapott a börtön is.

Wolfgang SCHILD szerint „a szabadságkorlátozás, mint büntetésfajta szinte minden egyes büntetéssel, vagy szankció-nemmel összekapcsolódik. Tulajdonképpen értelmében »szabadságvesztés-büntetésként« azt a szankciót ismerjük, amelyik, mint »rossz« a mozgás szabadságát a térbeli kapcsolatokban csorbítani akarja.”⁷ A szabadságkorlátozások közé sorolja a száműzést, a kitiltást, a kikorbácsolást, a katonai szolgálatot, a lakóhely-korlátozást, a házi fogságot, az opus publicumot, a gályarabságot, a tömlöcöt, és a mai értelemben vett börtönt.

A szabadság korlátozásának ősi formája volt az életfogytiglan tartó száműzés, melyet különösen az antik büntetőpraxisban előszeretettel alkalmaztak politikai bűnök elkövetőjére. Előfordult, hogy a szabadságfosztást a halálbüntetés kegyelem útján történő megváltoztatása esetén vették igénybe szubszidiárius megoldásként. Állandósult formája lett a középkorban a városból, tartományból meghatározott időre történő kitiltás. Az ítéletek csak rögzített idő elteltével, — emberölésnél a meggyilkolt rokonságának, barátainak hozzájárulásával — engedték meg a visszatérést. Nem volt ritka, hogy tanácsurak határozatától függött a lehetőség. Sok esetben a városból való kitiltás vesszőzéssel köttetett össze.

A száműzés könnyebb formáinak tekinthető a középkori bíraskodási gyakorlatban kifejlesztett zarándoklat és katonai szolgálat. A zarándoklat emberölésért, közbéketörésért, istenkáromlásért, felsőbbség megsértéséért járhatott. A katonai szolgálat elsősorban a török elleni harcok idején jelent meg, s német területen főként vallási vétkek megtorlására használták.

Pontos ellentétje volt a száműzésnek a kényszerlakhely kijelölése, melynek értelmében az elítéltnak meghatározott, kijelölt körzetben (településen) kellett tartózkodnia, és azon belül is bizonyos határokat nem léphetett át. Ez országrészre, tartományra, városra szólt, majd kifejlődött belőle a praxisban meglehetősen népszerű házi fogság. Mindezek mellett a XVI. századtól arbitrarius büntetésként jelent meg a közösség javára végzett munka, az opus publicium. Létezett végül a szabadságvesztés-büntetés legklasszikusabb formája a börtönbüntetés is, a tömlöcben végrehajtott, meghatározott időre szóló vagy örökös fogság. A büntetőjog-történeti szakirodalom a börtönbüntetés európai meglétének korai bizonyítottságához szokásszerűen megidézi Liutprand idevágó rendelkezéseit (726),⁸ Kis Pippin kapitulárait (754–755),⁹ Nagy Károly 813. évi rendeletét a börtönökről,¹⁰ a Capitula Remediit, REMEDIUSnak, Chur püspökének rendeleteit a IX. század végéről¹¹ és a X. századi Ranshofer Dekretent,¹² amelyekben törvényes büntetőeszközként jelent meg a börtön.¹³ A bezárásként foganatosított szabadságvesztés-büntetés elterjedésért sokat tett az egyház, amikor kolostoraiban egyházi büntetésként meghonosította a később világiakra is kiterjesztett tömlöcot, a kolostorfogságot.

A munkával és testi büntetésekkel összekötött carcertől a mai értelemben vett szabadságvesztés büntetés azonban csak a XVII-XVIII. századra formálódott ki.¹⁴

HENTIG szerint a szabadságelvonás egyik funkciója a középkorban, hogy alternatív formája a halál- és testi büntetéseknek. A tömlöc a középkorban „szociális származás szerint rétegződő, másodlagos intézkedésnek tekinthető, amely kiváltható volt pénzbüntetéssel vagy más teljesítéssel. A tömlöcbüntetés ott található meg, ahol a halálbüntetés foganatosítása túl soknak, a számkivetés pedig túl kevésnek látszik.”¹⁵ A középkori szabadságvesztés-büntetés egy lépcső volt tehát a büntetések sorában. Valahol a sor vége felé, de létező modell volt azok ellen, akik ellenében a hagyományos büntetés (kiutasítás, megszégyenítés, verés) már nem igazán foganatosítható, mert nem hatott büntetésként (például a csavargóvilág tagjai, a hullámzó lakosság ellenében) vagy a saját közösségből, a városi polgári társadalomból valók büntetése, akikre a halál- vagy csonkító büntetés általános vélekedés szerint túl súlyos lett volna.

A carcer szimbolikus üzenete a középkorban

Karl KRAUß etimológiai fejtegetései szerint a carcer szó, melyből a német Kerker is származik, a sémi népek nyelvében fellelhető 'kar', illetőleg 'kir' kifejezésből ered, mely eredeti értelmében ketrecet, falat, erődítményt, várat, megerősített várost jelent. Karthágó például, amit a punok Karadtának mondtak, a latinok Carthagónak, a görögök pedig Karhadeonnak neveztek egyszerű fordításban „új vár”, „új város”. A görög nyelvben ebből fejlődött tovább a szóhasználat. A Karkaron, illetve Karkaros IDODOROSznál, SOPHRONOSznál már börtön értelemben szerepelt.¹⁶ Az ókor nagy állami építkezései (templomok és várak,

majd városok) kézenfekvő megoldást kínáltak a börtönök elhelyezésére. A carcer hivatalos épületek valamely — ritkábban teljesen önálló — épületbe került. Pált a segítségére siető ezredes a várba vitette, hogy ott tömlöcöztessék meg, míg ügyét ki nem vizsgálja. FLUTARKHOSZ leírása nyomán tudjuk, hogy Athénben, a dekhasz, a börtön külön épület volt.¹⁷ Rómában a Carcer Mamertinus és a Tullianum úgyszintén e speciális célt szolgáló önálló építmény volt.¹⁸ Valamennyi tömlőce jellemző, hogy annak többnyire nincsen vizuális üzenete a külvilághoz. Feladatuk teljesíteni a biztonsági őrzést, de rezsimjükben egyre inkább nyomatékossá lett a társadalom negatív megítélése a bűnelkövetőkről.

A társadalom rétegződése, az osztályok kialakulása, a rabszolgák pária sorsa a bűnelkövetők többségét is a társadalom periferiájára tolta. Ettől kezdve a fogva tartás már nemcsak őrzés, hanem gyakran büntetés is a még ítéletre várók vonatkozásában is. A fogságra vetett immáron nemcsak szabadságát veszítette el, de jogát és lehetőségét is az egészséges életmódhoz. A fogva tartás céljává lett a testi szenvedés előidézése. Ez a funkcionális szerep csupán a többnyire föld alatti, bűzös, levegőtlen, sötét, nyirkos hideg tömlőcök elhelyezési körülményein látszott. Igaz, sok esetben a rabok jajgatása, a bűzös levegő kiáramlása tudomására hozta a környékelieknek is a feltehetően borzalmas körülményeket.

A tömlőc föld alatti valóságának jellegzetes tükre volt a vár- és várostornyokban kialakított börtönök modellje, mely korántsem volt kellemesebb a föld alatti helyiségeknél. A tornyok, erődítmények méteres falai, az ablak nélküli helyiségek, a mennyezeten kialakított ajtó, a felfelé nyíló rácsozat pontosan ugyanazt a helyzetet idézte, mint a föld alá telepített börtön.

A középkor architektúrális fejlődésének irányait alapvetően meghatározta az egyházi építészet alakulása, mely mögött a világi messze elmaradt mind időben, mind pedig technikában. A kolostorok carcerei és ergastulumai mintát adtak a hozzájuk sok szállal kötődő világi építészet számára is. A tiszteletlen, engedetlen szerzetesek és apácák, a csavargó barátok megfegyelmezésének igénye hívta életre mindenfelé a tömlőcöket.¹⁹ A súlyos bűnök elkövetői, a javíthatatlanok számára a föld alatti carcert, a többiek részére pedig a zárkafogságot vagy a munkavégzéssel operáló ergastulumot használták. Utóbb a világi hatalom is utalt be (világi) elítélteket a kolostorok börtöneibe.

A kolostorbörtönök egy része építészetileg nem függetlenedett a rendház vagy zárda egyéb épületeitől. Eredetileg a carcer nem volt egyéb, mint egy ilyen célra kijelölt cella. Monte Casino kolostorának rendszabályai (529) a saját céljában rendelték végrehajtani a büntetést. A börtönbüntetés elterjedtével differenciálódtak a kolostorok carcerei is, fokozatok alakultak ki: volt már enyhébb és súlyosabb végrehajtást biztosító helyiség is. A galíciai palladius arról számolt be, hogy a szentségeket gyalázó szerzeteseket egy év fogságra ítélték, láncokkal terhelt, külön épületben. Columban Bobbio kolostorának börtönéről készített leírást.²⁰ CLIMACUS apát (VI.sz.) a Sinai-hegyen álló kolostorról jegyezte fel, hogy annak börtöne a kolostorépületen kívül található, ezer lépésre a kolostortól.²¹ A kolostortömlőcök egyik nagy hozzájárulása a börtöneszme fejlesztéséhez a bűnhődés és ez által a jobbítás gondolatának bevezetése volt a büntetés-végrehajtás világába. Ez a tétel ugyanakkor konzerválta is az embertelen tömlőcállapotokat. A szentek szenvedéseikhez hasonlatos kínok útján el lehet jutni a megtisztuláshoz, vagyis a verembe zárással elrabolható fény, levegő, testmeleg,

tehát az emberi lélettől idegen, sötét, nedves közeg kedvezhet az önvizsgálatnak, a bűnbánatnak. HENTIG említi még, hogy nemcsak a kereszténység tömlőceiben, de valamennyi nép világképében a bűnhődés vallásos színhelye a másvilág, a pokol, s az a sötétséggel, sok esetben a föld mélyében rejlő gonosz erővel kapcsolatos.²² Így nyert teoretikus értelmezést a föld alá telepített tömlőc. A carcer erős egyházi kötődése pedig magától értetődővé tette, hogy később, a tervezett büntetés-végrehajtási intézetek korában a kolostorépítéssel hagyományain indultak el az építőmesterek.

A középkor világi tömlőce ott állandósult (ott állandósulhatott), ahol azt az építészeti feltételek lehetővé tették, vagyis várakban és városokban. A feudális nagybirtok börtöne már csak akkor jelent meg, amikor kialakultak a birtokközpontok állandó épületei. A grófságok, körzetek, kerületek, vármegyék rabjaikat évszázadokig a hadsereg végrehajtása alá, várakba küldték. Ilyen módon a vár szerves kapcsolatba került a büntetés-végrehajtással. Hosszú századokon át a vár(torony) valamiféle szinonimája volt a tömlőcnek. Vár nem létezhetett carcer nélkül s fordítva: tömlőc alig akadt várak falain túl. Idővel a várbörtönök intézményesültek, beépültek a büntetés-végrehajtás gyakorlatába. A Tower, a Bastille, a római Angyalvár, Kufstein, Brunn, Munkács, Szamosújvár és a többi erődítmény funkciójában az idők folyamán felülkerekedett a büntetés-végrehajtási jelleg. Ahogyan csökkent katonai jelentőségük, ahogyan a haditechnika fejlődésével eljelentéktelenedett háborús funkciójuk, úgy erősítették büntetőjogi szerepvállalásukat.

Ezek a várbörtönök építészetiileg olyannyira különböztek egymástól, amennyire csak lehetett. Ami közös vonást kölcsönzött nekik: az a kettős ellenséggel szembeni védekezés volt. Vagyis védekeztek a kintiekkel szemben, megakadályozandó a behatolást, továbbá őrizték a bent elzártakat a szökéstől. Egyaránt tartottak ki- és betöréstől. A primer feladat persze a külső támadás elhárítása volt (hiszen e célból épültek a várak és erődítmények), a rabokkal történő foglalkozásra csak ezek után kerülhetett sor. Az összefonódó funkciók az erős várfalakat és a bástyákat a börtön szimbólumává tették.

Amikor a XIII. században, átmeneti „csipkerózsika-álom” után Európa jogtörténetében újra életre kapott a tömlőc, az mégsem elsősorban a feudális-rendi jog intézménye volt, hanem jórészt a városi jog jelensége. Az, hogy a tömlőcök elszaporodására leginkább a városi joggyakorlatban figyelhetünk fel, két tényezőnek köszönhető. A városi építészeti sajátosságoknak, melyek jelentősen eltértek a feudális vidék arculatától; struktúrája folytán a városházákban, tornyokban, kapukban, de még a hivatali épületekben is könnyedén találtak helyet a carcer-funkcióknak. (Schweinfurt például szabad királyi városként kilenc börtönlétesítményt működtetett. A Rote Kappe, a Blaue Kappe, a Weißer Turm, a Sammet- és a Faulurm egyaránt fogadott be rabokat. Zártak elítélteket a Rathausban kialakított Studentenstubéba a Rathaus pincéibe, a városi szolgák házába és a Rathaus mellett emelt Dragonergefängniss falai közé. De börtönként funkcionált a Triller, a Narrenhaus, vagyis a tébolyda s végül az árvaház is. Akadt közöttük eleve börtönnek épített, vagy csak annak használt épület is. A teljesség kedvéért meg kell említeni az ezek mellé később felsorakozó fenytőházat [Zuchthaus] is és az olcsósága miatt igen népszerű házi fogságot. A választék nem mondható csekélynek.)

A városnak a feudális társadalomban betöltött szigetszerepe is inkább kedvezett a saját polgárait, lakosait, azok életét kímélő szolidáris konfliktusfeloldó megoldásoknak, mint a csonkításoknak, kiközösítéseknek, könnyen kiszabott halálos ítéleteknek.

A középkori város közéletének központi eleme volt az ítélezés. A rend fenntartása, a polgárok közötti viták eldöntése, a várost veszélyeztető cselekmények elhárítása, sőt a jogalkotás is e tevékenység keretében folyt. A nyilvános procedura fejezte ki leghívebben a városi tanács hatalmát és tekintélyét. Ez tette azután fontossá az ítélezést segítő intézményeket is. A városi börtön a település legkülönbözőbb épületeiben, sokszor mint önálló építmény foglalt helyet, de alapvető követelménnyé vált, hogy az ítélezés és kihallgatás helye meg a vizsgálat alatt álló személy tömlöce egymás közelében legyen. A törvénykezés igényt tartott a városházák különféle melléképületeire és pincéire. A biztonság nem jelentett problémát: a városházán a carcer mellett (vagy felett) volt az őrszoba, a tanácstagokat pedig szolgák, fegyveresek őrizték. Ez a jelenség teremtette meg a törvénykezési épületek egységének sokfelé máig tartó gyakorlatát: a törvénytálcát, a börtönt, az őrszobát tervezett együttesét. A hatalom koncentrációját szimbolizáló épülettömb vagy épületcsoport a városok vezetőinek figyelmeztető üzenete volt a lakosság számára.

A középkori városi fejlődés börtönügyre gyakorolt hatásának harmadik tényezője a differenciálás eszméjének kialakulása volt. A patrícusok igényelték a közrendűektől s különösen a tömlöcbe vetett gonosztevőktől elkülönített elhelyezést. Ezért azután a városok tömlöcöztetési gyakorlata a differenciált elhelyezésen nyugodott, melynek egyik pólusán a föld alatti carcer, a becstelen bűnözők fogva tartásának helye, a másikon a polgárházak minőségét idéző, s valóban csak a szabad mozgást korlátozó, „becsületes karakterrel” rendelkező arestum körvonalazódott. Az arestum a városi őrség szobájának közelében, a városi törvényszolgák lakása mellett, talán éppen abból nyúlva a városháza valamely félreeső szobájában volt. A föld színe felett, bútorozott helyiségben az ablakokon friss levegőt és fényt eresztettek be, esetleg még fűtés is volt. Semmi sem utalt a foglyokkal való kemény bánásmódra. Ez utóbbi az épület látványában is megjelenő szimbolikus nyitottságával, közvetlenségével és becsületes vonásával egy új börtöntípus irányába jelölte ki a fejlődés útját. A középkori börtönök elhelyezése és építésének viszonyairól nem tartható fenn tehát az a leegyszerűsítő álláspont, mely azokat valamely verem mélyén, illetve sötét bűzös helyeken leli föl. A városi börtönök létesítései következetesség tapasztalható az arestum és a carcer szétválasztásában. Nyugat felé közeledve ezek további fokozatokra bomlottak. Határozott differenciálási szándék öltött testet a városi tömlöcökben is. Majd mindenütt kialakul az enyhébb és a súlyosabb börtönváltozat. Az előbbi a polgári lakás körülményeihez igazodott, az utóbbi pedig az ókor börtön szokásaihoz nyúlt vissza.²³

Végrehajtási viszonyok a középkori tömlöcökben

A középkorban a börtön fő feladata volt az ítélet meghozatala előtti őrizet. Ezt pedig már meglévő, egyéb célú, arra alkalmas épületekben hajtották végre, amik elsősorban a büntetőprocesszus tereihez kapcsolódtak. Kifejezetten börtönépületet tehát hosszú ideig nem építettek (Leslie Fairweather). Jellegét tekintve ez a börtön nem

lehetett más, mint szennyos odú, sanyargatásra alkalmas hely, hiszen a társadalom magából kivetett bűnelkövetőjétől a lehető legolcsóbban kellett megszabadulni. Nem tudtak és nem is akartak figyelemmel lenni az életminőségre a börtönben. Források a XVI. századból arról számolnak be, hogy a börtönök éveken keresztül nincsenek kitisztítva, ez által a szemét, a szenny, a fekália bokányi magasságban fedi a földet, a foglyokat élőlisködők, patkányok és denevérek kínozzák.

A tömlőcnek használt helyeket a polgárok különféle nevekkkel illették, melyek már utaltak a nyomorúságos belső állapotokra. Így: Loch (lyuk), Verlies (verem), Ghorsam (szörnyűség). Párizsban volt olyan börtön, melyet Puis-nek (kútnak), egy másik, melyet Fosse-nak (veremnek) neveztek el. Létezett „Cercueil” (koporsó) is.²⁴ Az erfurti jog a carcert „temenitze”-nek hívja (a szláv temnyica [sötétség]) után.²⁵

„Mivel hosszú ideig a büntetőjognak nem volt más alapja, mint az Istenek és emberek bosszúja, ...és a büntetőeszközök a megsemmisítésre korlátozódtak... a középkorban a börtön, amelyben és a mód, ahogyan végrehajtották, a megsemmisítés karakterét, vagy a lelki-testi gyötrelmek jellemzőjét hordozta.”²⁶ Szabály szerint tehát a végrehajtási körülményeknek olyanná kellett tenniük a bezárást, hogy az testen végrehajtott büntetést jelentsen. Mivel a feudális-rendi korszakban a pénz és a termelés csekélyebb szerepet játszott, a fizikai szabadságot pedig a földesúri hatalom erősen korlátozta (lásd röghöz kötés), jellemzőek voltak tehát a testre irányuló büntetések. A társadalom nagy többségének egyetlen java a teste.²⁷ Nem véletlen tehát, hogy a büntetés lényegét a fizikai való, a test fájdalma és sanyargatása képezte egészen a halálbüntetésig (a verés és korbácsolás mellett népszerű lett a testcsonkítás a maga lehetséges válfajaival).²⁸ A börtönök elhelyezési jellemzői a szűk férőhely, a homály vagy teljes sötétség, levegőtlen-ség, nyirok és mocskok. Ezeknek a körülményeknek a következtében a fogoly rövid időn belül olyan egészségromlásra ment át, mely siettette a halálát.²⁹ A XIV. században vált általános gyakorlattá, hogy a foglyokat kenyéren és vízen tartották.³⁰ A gyakorlatban tehát a tömlőc is egyfajta testi büntetésnek számított. (KÜNßBERG, a középkori német jogra hivatkozva írja, hogy a testi- és megszégyenítő büntetésként meghatározott „kőhordozás” [szégyenkő] helyett egyre gyakrabban szabtak ki börtönbüntetést, vagy a már kiszabott kőhordozást változtatták át tömlőcre.)³¹ A magától értetődő alternativitás világosan jelölte ki a tömlőc helyét a testi büntetések terepében.

A büntetőprocesszusból származó biztonsági szemléletet a tömlőc szabadságvesztés-büntetési feladata csak megerősítette. A középkor architekturális válasza az őrzésbiztonsági kihívásra a verem-forma építészeti megoldás leképezése lett. A várbörtönök jellemző ábrázolása a XII. század egyik metszete, mely azt a zárkát ábrázolja, ahol IV. Henrik tartotta fogságban RIGERIUS Andrie grófot. Ennek a tömlőcnek csupán a mennyezetén volt egy nyílás, amin keresztül egy szolga a lábain megvasalt grófnak kenyeret és vizet bocsátott le. Ezen túl gyakran még megláncolva, esetleg kézi-, illetve lábkalodába rögzítve láthatjuk a metszeteken a rabokat. A börtönben használatos és eredetileg biztonsági célokat szolgáló kalodákat később alkalmazták nyilvános büntetés-végrehajtásra is. A kalodába rögzített bűnözőknek napokig kellett ülniük állniuk vagy térdelniük az időjárás hatásainak, a nép gúnyolódásának és gonoszkodásának kitéve.

A tömlőcben elképzelhetetlen volt a fogvatartottak közötti differenciálás, nők és férfiak, gyermekek, serdültek és nagykorúak elkülönítse. Csak a Nyugat nagyvárosaiban alakult ki nyoma a széttelepítésnek, főként az építészeti lehetőségek kínálta megoldások miatt. A városokban rendszerint több börtön is működött, ez a rabok különféle típusai között bizonyos elkülönítést megengedett de kevésbé a vizsgálati foglyok és megítéltek vagy a veszélyesség különféle osztályai közötti elkülönítést, inkább a rang és állás szerinti szétválasztást jelentette.³¹ HENTIG számos város tornyának elnevezését hozza példaként, mely többnyire utalt a rabok elhelyezésére, a minőségre is. A Katze (macska) elnevezés a kezelhetetlen nők fogvatartását szimbolizálta (Stuttgart, Feldkirch), a Schanterloch (fecsegőlyuk) a kínzásoknál kivett vallomásokról vallott (Miltenberg). Basel Eselturmja (számár vagy tökfilkótorony) a megszegyenítő büntetések számárállványát idézte meg, A Diebsturm (tolvajtorony), Diebesloch (tolvajtömlőc) aligha hagy kétséget az ott raboskodók elkövetett bűncselekményei iránt (Michelstadt, Heilbronn, Braunau), akárcsak a Hexenturm (boszorkánytorony), mely számos városban hirdette a sátán cimborái elleni fellépés szükségességét (Gelnhausen, Schweinsberg, Marburg, Idstein, Walberg, Rheinbach, Unkel, Bonn). A Rote Turm (vörös torony) elnevezés HENTIG értelmezése szerint a benne folyó véres tevékenység emlékét őrizte meg (Bécs, Halle), amiként a Henkersturm (hóhértorony) vagy a Schinderturm (sintértorony) máig élő elnevezése is (Rothenburg, Ochsenfurt). HENTIG úgy gondolja, hogy például a Fröschturn (békatorony) a benn uralkodó nedves, vizes körülményekre utal (Nürnberg).³² A különféle városok „Loch” elnevezésű (lyuk, gödör, verem) tömlőcei a középkor föld alatti börtöneit idézi. Bornheimer Loch (Frankfurt am Main), Lästerloch, Diebsloch (Braunau), Schnatterloch (Maintal), Lochgefängnis (Nürnberg), Petersloch (Köln).³³

A végrehajtási körülményekre nagy hatással volt a jogsértő megítélésének mindenkorai értelmezése. K AISER rögzíti a középkor általánosnak tekinthető felfogását az elkövetőről, mely komoly következményekkel járt az elítélt jogi státusza nézve is. Az elkövetőt a közösség (állam, király, felsőbbség) megsértőjének tekintették, aki cselekménye következtében, mint a köz javával szembe forduló, annak szabályait semmibe vevő gonosztevő, a közösségen kívülre helyezte magát. Elveszítette a közösség védelmi funkciójából folyó jogait, s elítéltként törvényen kívüli jogvesztett lett. Ez a megközelítés lényegében a fizikai (testi) és polgári egzisztenciális feltételeket vont a bűnöstől. Vagyonát a sértett vagy családja és a közösség javára megvonták, munkaerejét a sértett és a közösség érdekében igénybe vették.³⁴ E SEINHARDT csatlakozva e nézethez, K RAU-t idézte. „Az antik büntetőpraxis a bűnelkövetőben a közösség ellenségét látta, akivel szemben minden eszközzel fel kell venni a harcot. Az elítéltek így jogfosztottá váltak, s személyükkel, vagyonukkal feleltek a bosszúálló hatalomnak.”³⁵ Ebből fakadóan a célzott eredmény a közösségi normák és a hatóság tekintélyének helyreállítása, a sértett igazságossági igényeinek kielégítése (megtorlás), valamint az okozott károk kompenzálása (kártérítés). A fő büntetési eszközök: halál, csonkítás, verés, kínzás, kompozíció (vagyon) megoldások, száműzés, pénz-büntetése, fogság és büntető rabszolgaság.

A képlet tehát a következő:

Az elkövető	A közösség ellensége
Az elítélt	jogvesztett személy, vagyoni, polgári, fizikai minőségében
Az elítélt vagyona	a sértett kielégítésére szolgáló összeg
Az elítélt munkaereje	a közösségé, melynek igénybevétele a sértett és a közösség kárpótlásához szükséges
A tömlöc pedig	a jogvesztett, törvényen kívüli, a közösség ellenségeként nyilvántartott páriák őrző helye. ³⁶

Az elítélt jogvesztett lett, eljátszotta jogait a közösséggel szemben, eldobta annak védelmét, így nem tarthatott igényt semmiféle jogvédelemre, jogra a végrehajtás idején sem. Ez a feudális-rendi társadalom test-és egészség-gyötrő büntetés-végrehajtásának egyik legfőbb alapelve.